

PRILOG DEFINICIJI I TIPOLOGIJI PROSTORNE POKRETLJIVOSTI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE

MARIA OLIVEIRA-ROCA

Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu

Na osnovi teorijskih i empirijskih spoznaja autor predlaže definiciju i tipizaciju prostorne pokretljivosti stanovništva Jugoslavije. Migracija se definira kao *uži*, a prostorna pokretljivost kao *širi* pojam mehaničkog kretanja stanovništva. Pri tome pojam migracije obuhvaća *sve promjene mjesta stalnog stanovanja*. Pod prostornom pokretljivošću podrazumjevaju se *sve vrste teritorijalnog kretanja* koje netko obavlja u određenom vremenu i prostoru, kao i kontinuirana, redovita i privremena kretanja.

Trajanje i učestalost prostornog kretanja je glavni, a teritorijalni domet sekundarni kriterij predložene tipizacije.

Podkategorija migracije su konačna i privremena migracija.

Osim migracije, drugi glavni tip prostorne pokretljivosti stanovništva je cirkulacija. Cirkulacija je svaki odlazak i povratak stanovnika između mjesta stalnog stanovanja i drugog mjesta. Tri glavne podkategorije cirkulacije su: redovita, slučajna i sezonska.

Posebna pažnja je posvećena tipizaciji redovite cirkulacije koju autor naziva *komutiranje*, a sudionike u tom procesu *komutanti*. Osim kriterija trajanje i učestalosti, te teritorijalnog dometa prostornog kretanja, za tipizaciju komutiranja još su važniji kriteriji: položaj mjesta stalnog stanovanja u odnosu na mjesto rada, porijeklo komutanta u odnosu na mjesto stalnog stanovanja, dvojnina aktivnost komutanta, te način života i namjena poljoprivredne proizvodnje domaćinstva komutanta.

U mnogim zemljama na različitim razinama društveno-ekonomske razvijenosti planeri su došli do spoznaja, osobito proteklog desetljeća, da migracija, odnosno prostorna pokretljivost, ne može imati sekundarno značenje

među populacijskim pitanjima. Migracija ili prostorna pokretljivost isto je toliko važna komponenta dinamike stanovništva kao što su natalitet i mortalitet. Takvo shvaćanje dobrim je dijelom rezultat rastućeg broja istraživanja koja su osvijetlila raznolikosti migracijskih kretanja u vremenu i prostoru u različitim kulturnim okvirima (Lattes, 1984., 75). Razni tipovi kretanja, i uz to proces prostornog razmještaja, dostigli su vrlo velike dimenzije i time su postali važan uzročno-posljedični faktor ne samo u demografskom nego i u društveno-ekonomskom razvoju geografskih područja, osbito što se tiče urbanizacije, industrijalizacije, i popratnih procesa deagrarizacije i deruralizacije (Shaw, 1975., 1). Proučavanje migracije ili prostorne pokretljivosti ima, dakle, samo po sebi interdisciplinarni karakter.

Osim činjenica da je prostorna pokretljivost stanovništva jedna od komponenata populacijske dinamike, ona je važan predmet za znanstvenu demografsku analizu. Migracija je istodobno najmanje poznata komponenta u pogledu populacijskih procjena i projekcija: »Čak kada se natalitet i mortalitet mogu projicirati s prihvatljivom pouzdanošću, procjene i prognoze za gradove i regije mogu se vršiti s nekim stupnjem vjerodostojnosti samo ako demograf može prognozirati budući trend unutrašnje migracije. Unutar jedne zemlje migracija je u stanju da potpuno ublaži ili znatno pojača promjene u broju stanovništva koji je inače rezultat prirodnog priraštaja (Bogue, 1972, 488).

Najveći izvor znanja o migraciji ili prostornoj pokretljivosti je demografska statistika. Međutim, demografi se za testiranje svojih hipoteza često moraju koristiti spoznajama iz drugih područja kao što su geografija, ekonomija, sociologija.

Aktivni interes sociologa i ekonomista za pitanje populacijske dinamike veoma je rastao tijekom druge polovine devetnaestog stoljeća kada mu se tokovi unutrašnje migracije u starijim industrijaliziranim zemljama pojačali i u mnogim slučajevima preuzeli mjesto emigracije. Geografi su se tek tridesetih godina ovog stoljeća počeli intenzivnije baviti suvremenom unutrašnjom migracijom osobito od Amsterdamskog kongresa geografa 1938. (Kant, 1962., 343). Od tada počinje razdoblje u kojem geografi i drugi znanstvenici objavljuju mnoge radove u kojima je središnja tema upravo migracija. Međutim, ti naponi nisu bili popraćeni sistematskom akumulacijom znanja. To je dovelo do nespojivih konceptualizacija migracije kao samo jedna pojava (Shaw, 1975., 3). Po svemu sudeći, tek su sedamdesete godine bile ključne za razvoj koncepcije i teorije u vezi s migracijom. Došlo je do spoznaje da je migracija složeniji i raznovrsniji proces nego što su sugerirali tradicionalni izvori podataka (Lattes, 1984., 76).

Danas je očito da je potrebna definicija migracije koja bi bila fleksibilnija od mnogobrojnih postojećih.¹

¹ Kako Goldstein ističe: »U mnogim slučajevima migracija se određuje jedino kao trajno kretanje između većih prostornih jedinica, a sasvim se isključuje većina kretanja na kratku udaljenost, kao i privremena kretanja. Studije koje registriraju kratkotrajna kretanja pokazuju da je domet cirkulacije ili povratne migracije puno veći nego što se moglo ustanoviti iz popisa. Takva mobilnost često čini veoma visok postotak svih kretanja i ima važne implikacije za njihove sudionike, mjesta njihovog porijekla i odredišta i za razvoj uopće« (Goldstein, 1979., 6).

1. Definicija migracije i prostorne pokretljivosti

Složenost i raznolikost migracijskog procesa dovele su do različitih definicija migracije. Među mnogim kriterijima najčešći su promjene mjesta stanovanja, konačnost promjene mjesta stanovanja i obilježja administrativno-političke granice. Ti kriteriji se ponekad koriste pojedinačno a ponekad kombinirano, čime pojam migracije poprima užu ili širu smisao. Među najužim definicijama migracije je ona što ju je dao geograf Shaw (1975, 8) koji smatra da migracija obuhvaća dobrovoljna konačna ili polukonačna kretanja preko administrativnih granica, kad migrant odabere jedno od alternativnih odredišta. Poznati francuski geograf Pierre George (1959) je pojam suzio; uveo je promjenu zanimanja (franc. *mutation professionnelle*) kao alternativni kriterij.²

Mnogi demografi također su u znatnoj mjeri suzili pojam migracije. Shryock i Siegel u svojim »Methods and Materials of Demography« (1973, 617) definirali su migranta kao osobu koja mijenja administrativno-političko područje svojeg stanovanja. Demosociolog Bogue (1972) upotrebljava također kriterij promjene mjesta stanovanja i administrativnih granica (koje mogu biti granice između grada i ruralnog područja, između dvije općine, dvije administrativne regije, itd.). Administrativne granice pri tome koristi kao surogat za »zajednicu stanovanja«. Bogue teorijski definira migraciju kao »promjenu stanovanja koja obuhvaća potpunu promjenu i ponovno prilagođavanje pojedinca zajednici« (Bogue, 1972, 489).

Sociolog Everett Lee (1966., 49) se opredijelio za širu definiciju migracije, odbacujući kriterij »administrativnih granica«. Za njega je migracija bilo koja promjena stanovanja konačnog ili polukonačnog karaktera. Nema ograničenja što se tiče ualjenosti, dobrovoljnosti ili političkih granica.

Sidney Goldstein, također demosociolog, ukazuje na važnost uvođenja kriterija »trajanja boravka« kao glavnoga za određivanje toga da li se neko kretanje može ili ne može smatrati migracijom, premda su osnove za određivanje trajanja boravka i dalje među najslabijim proučavanim elementima za definiranje migracije (Goldstein, 1979., 12). Na temelju tog kriterija Goldstein (1958) je definirao migranta kao osobu stariju od deset godina koja boravi u nekoj društvenoj zajednici manje od deset godina. Tom se definicijom, dakle, ne podrazumijeva da je migrant onaj koji mijenja **mjesto** stanovanja.

Geograf Chapman (1970) pojam migracije shvaća još šire: migrant je satva osoba koja je otišla iz svog mjesta stanovanja na dvadeset četiri sata i duže. Takvom definicijom migracija obuhvaća sve vrste prostorne pokretljivosti, osim svakodnevnog odlazanja i vraćanja iz jednog mjesta u drugo.

Gotovo sve navedene definicije migracije sadrže kriterij »promjena stalnog stanovanja«. U skladu s time migracija naprosto predstavlja samo **jedan oblik posebnog tipa prostora pokretljivosti**. Zelinski (1978) smatra da pojmom prostorne pokretljivosti treba obuhvatiti **sve vrste putovanja**, što predstavlja »značajno preusmjeravanje u istraživanju prema raznovrsnim

² Njegova definicija: »Opći pojam migracije pripisujem onim povremenim premještajima koja obuhvaćaju prijelaz iz jedne prostorne jedinice (regije ili države) ili jednog oblika stanovanja (sela, grad) u drugi uz zadržavanje ili promjenu profesije« (George, 1959., 196).

obicima pokretljivosti i prema shvaćanju činjenice da se različiti oblici trebaju određivati i mjeriti u višestrukim dimenzijama« (Lattes, 1984., 80). Takva raznolikost i složenost prostorne pokretljivosti zahtijeva izradu tipologije primjerene specifičnim kontekstima.

Među jugoslavenskim autorima koji su pokušali definirati pojmove migracije i prostorne pokretljivosti ističe se Wertheimer-Baletić, koja smatra da »pojam migracije stanovništva (mehaničko kretanje) označava prvenstveno prostornu pokretljivost odnosno prostornu mobilnost stanovništva« (1982., 186). Autorica zapravo izdvaja migraciju u užem smislu ili definitivnu migraciju, a definira je kao »preseljenje osoba iz rodnog mjesta ili mjesta prethodnog mjesta stalnog boravka pod uvjetom, da se radi o preseljenju trajnijeg karaktera« (Wertheimer-Baletić, 1982., 187). Ta se definicija očito podudara s većinom definicija migracije, a migracija u širem smislu s pojmom prostorne pokretljivosti na engleskom i francuskom jezičnom području.

Ovdje koristimo naziv **migracija** kao uži i **prostorna pokretljivost** kao širi pojam mehaničkog kretanja stanovništva. Pri tome se nazivom migracija obuhvaćaju **sve promjene prebivališta** (tj. mjesta stalnog stanovanja), bilo da se radi o preseljenju trajnog ili privremenog karaktera na kratku ili dužu udaljenost unutar ili preko administrativnih granica.³ Pod prostornom pokretljivošću podrazumijevaju se **sve vrste teritorijalnog kretanja** koja neka osoba obavlja u **određenom** vremenu i prostoru, kao i **kontinuirana (stalna), redovita i privremena** kretanja.

2. Tipovi prostorne pokretljivosti

Tipizacije prostorne pokretljivosti mogu se podijeliti na dvije velike grupe: one zasnovane na deduktivnim teoretskim metodama koje su većinom općeg karaktera, i one koje se zasnivaju na empirijskim istraživanjima i specifične su za neku regiju odnosno populaciju.

Znatan broj kriterija može se koristiti kao osnova za klasifikaciju prostorne pokretljivosti. Može to biti samo jedan ili više kombiniranih kriterija, što rezultira univarijantnom i multivarijantnom klasifikacijom. Izbor i broj kriterija ovisi o prirodi i svrsi tipizacije koja se izgrađuje. Ako se radi o detaljnijoj studiji nekog posebnog fenomena, tada je multivarijantna klasifikacija prostorne pokretljivosti najadekvatnija. Među najčešće upotrebljavanim kriterijima su **trajanje i teritorijalni domet prostorne mobilnosti stanovništva**.

Postoji nekoliko predloženih tipizacija u kojima se vodi računa prvenstveno o **vremenskoj dimenziji** prostorne pokretljivosti.⁴ Njemački geograf Kant (1962., 351—352) je koristio kriterij trajanja (engl. interval) kao jedan od dva kriterija (drugi je teritorijalni domet) za izradu tipizacije migracije

³ Ta je definicija u skladu s definicijom migracije koju daje Klasić T. (1980., 880): »migracija (lat. migrare — seliti) preseljenje, seljenje, seoba (stanovništva, životinja)«.

⁴ To je važno jer različiti vremenski aspekti proizlaze iz različitih uzroka i imaju niz posljedica. Nadalje, vremenska dimenzija prostorne pokretljivosti tako može biti povezana s modalitetom razvoja društva ili ovisna o mnogim specifičnim okolnostima (UN, 1984., 51).

i predložio ove kategorije: a) slučajna ili povremena, b) stalna ili periodična (sezonska) i c) definitivna migracija. Friganović (1978; 141) navodi slijedeće kategorije migracije prema trajanju odnosno intervalu: dnevne, tjedne, mjesecne, sezonske, privremene (bez unaprijed određena intervala dolaska i povratka) i konačne (definitivne).

Demografi iz Instituta društvenih nauka u Beogradu u svojoj knjizi »Migracije stanovništva Jugoslavije« (1971) smatraju kriterij trajanja migracije najvažnijim. Prema njemu se migracija dijeli na tri kategorije: trajne, sezonske i dnevne. Pri tome se trajne migracije definiraju kao kretanje stanovništva radi stalnog preseljenja iz jednog u drugo mjesto boravka, dok sezonske migracije obuhvaćaju kretanja stanovništva radi sezonskog zaposlenja a stanovništvo se udaljava iz mjesta stalnog boravka samo dok traje zaposlenje. »Dnevne migracije predstavljaju odlazak radne snage iz mjesta stanovanja u mjesto rada i obratno, u toku jednog dana i po pravilu su ograničene na kraće odstojanje« (Migracije... 1971; 17).

Uzimajući također vremensku dimenziju kao osnovicu Beamen i D'Arcy (1980) predlažu multivarijantnu tipizaciju migranata i nemigranata (eng. movers — stayers).

Autori smatraju da treba voditi računa o pet aspekata pri izradi tipizacije migracije. To su: a) ponovljena migracija ili dimenzija »kroničnog« migranta, b) ciklička ili povratna migracija, c) kratkotrajna migracija, d) dugotrajna »stabilnost« i e) rast stanovništva.

Na temelju istraživanja provedenih u zemljama Afrike, Azije i Južne Amerike, američki geografi Chapman i Prothero (1983) dijele prostornu pokretljivost prema trajanju (intervalu) na dvije velike grupe: migracija i cirkulacija (eng. circulation). Cirkulacija ima podtipove: regulara (eng. regular), oscilirajuća (eng. oscillation) i kružna migracija (eng. circular migration).

Da Vanzo (1981; 90) također predlaže tipizaciju s vremenskom dimenzijom zasnovanom na istraživanjima provedenim u SAD-u. Autorica određuje četiri kategorije prostorne mobilnosti: a) prvo odseljenje iz mjesta u kojem je migrant odrastao, b) povratak u prethodno mjesto boravka nakon kratkotrajne odsutnosti (najviše šest godina), c) povratak u mjesto gdje je migrant odrastao, d) preseljenje u neko drugo mjesto.

Geografski element migracijske problematike je najočitiji kad se koristi **kriterij teritorijalnog dometa** za klasifikaciju ovog fenomena. Njemački geograf Kant (1962; 352—353) dijeli migraciju na dvije velike kategorije: međudržavne i unutardržavne migracije. Unutardržavne (tj. unutrašnje) migracije se dalje dijele na intralokalne ili intraregionalne migracije (s podtipovima: intraurbane i intraruralne migracije) i interlokalne i interregionalne migracije (s podtipovima: migracije uz promjenu sredine, franc. milieu, i migracije između sličnih područja u zemlji).

Američki sociolog Lynn Smith (1948) na temelju empirijskih istraživanja u SAD-u predložio je slijedeću kategorizaciju unutrašnje migracije: a) migraciju selo-grad, b) migraciju grad-selo, c) migraciju između država i d) intraruralne migracije.

Istraživači Centra za demografska istraživanja u Beogradu, koristeći se iskustvom u proučavanju migracije u Jugoslaviji i imajući na umu raspoložive podatke iz Popisa stanovništva, predložili su ovu podjelu u knjizi »Migracije stanovništva Jugoslavije (1971; 32): uža lokalna migracija (iz jednog u drugo mjesto iste općine), šira lokalna migracija (iz jedne u drugu općinu u okviru demografskog rajona I. stupnja), uža oblasna migracija (preseljavanje iz jednog u drugi demografski rajon I. stupnja unutar demografskog rajona II. stupnja ili iste republike, odnosno pokrajine), šira oblasna migracija (preseljavanje iz jednog u drugi rajon II. stupnja u okviru iste republike) i međurepubličko-pokrajinska migracija.

Sličnu klasifikaciju prostorne pokretljivosti koristi Popis stanovništva SAD-a. Migranti se dijele na: unutaropćinske (eng. country), međuopćinske unutar iste države, migrante između susjednih država, migrante između država koje ne graniče. I u migracijskim obilježjima Popisa stanovništva Jugoslavije postoji slična podjela prema teritorijalnom dometu: migracije iz jednog u drugo mjesto iste općine, migracije između općina unutar republike i pokrajine, i međurepubličko-pokrajinske migracije. Obilježja naselja (tj. selo, grad, mješovito naselje) stoji kao izdvojen kriterij.

U geografskim radovima se najčešće koristi kombinacija vremenskih i prostornih dimenzija kao multivarijantni kriterij. Tako, na primjer, Pierre George (1959; 196) dijeli prostornu pokretljivost: prvo, na stalna ili periodična premještanja što se odvijaju unutar neke prostorne jedinice, a naziva ih »turbulence en place«. Ta kretanja definira njihov ritam i prostorni domet, kao i njihovi odnosi s načinom proizvodnje. Druga kategorija prostorne mobilnosti su »epizodična« (suprotno od periodičnih) premještanja, tj. kretanja iz jedne prostorne jedinice (regija ili zemlja) u drugu, odnosno, iz jednog oblika stanovanja (sela, grada) u drugi. Ta kretanja P. George naziva migracijama.

Cavalli-Sforza (1962; 140), a kasnije i Roseman (1971; 590—591) razvili su sofisticiraniju klasifikaciju prostorne mobilnosti također na temelju vremensko-prostorne dimenzije ove pojave, ali s biheviorističkim pristupom. Prostorna kretanja pojedinaca su podijeljena na dvije šire kategorije: »recipročna« (eng. reciprocal) kretanja i premještanja (eng. displacement). Prva kategorija obuhvaća ona kretanja koja počinju kod kuće, a nastavljaju se prema određenoj lokaciji (eng. location, npr. posao, škola), te natrag kući. Ovdje ciklus recipročnih kretanja čine sva kretanja pojedinaca kroz određeno vrijeme. U većini slučajeva radi se o prostornim kretanjima u toku tjedan dana. Druga kategorija prostornog kretanja su premještanja centra gravitacije (tj. kuće) tjednog ciklusa recipročnih kretanja pojedinaca ili svih članova domaćinstva na neku novu lokaciju.

Argentinski demograf A. Lattes (1984; 83) je kriterijima prostornog dometa i trajanja (intervala) teritorijalne mobilnosti dodao još i kriterij tip socijalno-ekonomskog uređenja prostora. Kombinirao je unutrašnja i međunarodna kretanja s četiri različita prostora (područja s poljoprivrednom proizvodnjom za vlastite potrebe, područja s kapitalističkim načinom poljoprivredne proizvodnje, metropolitanska i ostala urbana područja), te s priremenim i definitivnim kretanjima. Takvim kombinacijama se može dobiti

dvadeset osam tipova prostorne pokretljivosti, uključujući i onu unutar pojedinih urbanih i ruralnih prostora.

Jednu od najpoznatijih tipizacija migracije izložio je američki demociolog W. Petersen (1958). Kao osnove za svoju klasifikaciju migracije autor je iznio faktore privlačenja (eng. pull) i odbijanja (eng. push), s time što je među njima uveo i razlike s obzirom na inovativnu i konzervativnu migraciju, uključujući »nivo aspiracije migranata«.

Conaway (1977; 3) je koristio dva kriterija za određivanje tipova cirkulacije, koja obuhvaćaju sve oblike prostorne mobilnosti osim konačne migracije (to jest, definitivne promjene mjesta stanovanja); trajanja i učestalost cirkulacije i »nivo integracije zajednice porijekla s nacionalnim političkim i socio-kulturnim sistemima«. Kombinacijama se mogu dobiti slijedeće kategorije: sezonska, nesezonska, planirana i sporadična cirkulacija; produljena cirkulacija od nekoliko tjedana ili mjeseci; kretanje jednom u životu ili nekoliko kretanja koja traju jednu ili više godina; napuštanje mjesta stanovanja samo krajem vikenda i povratak iz mjesta rada samo početkom vikenda; svakodnevno putovanje između stana i posla. Prva tri tipa se odnose na socio-ekonomske zaostale regije, a zadnja dva tipa na razvijena područja.

Tijekom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina izrađen je velik broj tipizacija prostorne pokretljivosti između sela i grada koje se mogu primjeniti u specifičnim sredinama u kojima su se provela istraživanja. U većini slučajeva radi se o tipologiji prostorne pokretljivosti u zemljama u razvoju. Na primjer, J. Nelson (1976) je izabrala dva kriterija za određivanje tipova migranata u zemljama u razvoju: trajanje boravka u gradu i, prije svega, namjera migranata u vezi s preseljenjem u grad. Time se može dobiti čitav raspon od privremene do konačne migracije, počevši od tzv. »migranata s posebnim ciljem« (eng. target) preko »migranata koji ostaju u gradu nekoliko mjeseci ili godina«, i privremenih migranata koji provode cijeli radni vijek u gradu, do onih koji su se sasvim opredijelili za urbani život i odlučili ostati u gradu.

Sociolozi Balan, Browning i Jelin (1973; 157) klasificiraju migrante: prema vremenu odluke o migriranju u odnosu na društvenu grupu kojoj pripadaju; prema položaju migranata u porodičnom životnom ciklusu; prema bavljenju poljoprivredom ili ne. Banerjee (1981) je izradio tipizaciju migranata iz ruralnih područja Indije, koristeći kao osnovni kriterij porodične veze sa selom i slanje novčanih doznaka iz sela u grad, dobivši tako sedam tipova migranata. Možda je najveći doprinos izradi tipizacije prostorne pokretljivosti dao Hugo (1983: tabela 1) sa svojim prijedlogom tipova prostorne pokretljivosti u kontekstu zemalja u razvoju na temelju istraživačkih iskustava u Indoneziji, koja se mogu primijeniti i u drugim područjima svijeta gdje su privremene vrste prostorne pokretljivosti znatne po obujmu i strukturi. Osnovni kriterij ove tipizacije su motivi odlaska iz sela na rad u grad, trajanje boravka u gradu i, naročito, nivo privrženosti gradu ili selu. Hugova tipizacija obuhvaća sedam tipova prostorne pokretljivosti, i to od svakodnevnog odlaska u grad na posao, preko sezonske migracije, do konačne migracije, uključujući i kategoriju onih koji se nisu odlučili niti za definitivan boravak u gradu niti za definitivan povratak na selo.

Na kraju treba istaći rad poljskog geografa Gawtyszenskoga (1978) koji je izradio klasifikaciju prostorne pokretljivosti koja bi se gotovo potpuno mogla primijeniti u proučavanju prostorne pokretljivosti u Jugoslaviji. Najvrednije u toj klasifikaciji je povezivanje konačne migracije s odlazanjem u grad na posao, i to s dinamičkog aspekta, to jest s obzirom na to kako jedan tip prostorne pokretljivosti može zamijeniti drugi koji je u određeno vremensko razdoblje bio povezan s općim razvojem zemlje (osobito urbanizacijom). Gawtyszenski povezuje odluke o migriranju i o izboru budućeg mjesta stanovanja sa slijedećim varijablama: a) mogućnosti preseljenja u izabrano novo mjesto stanovanja (teškoće u traženju stana, administrativna ograničenja u vezi s doseljavanjem u grad); b) udaljenost između sadašnjeg i budućeg mjesta stanovanja; c) kulturne, društvene i porodične veze sa sadašnjim mjestom boravka.

Smatramo da su kriterij **trajanje i učestalost prostornog kretanja** najprikladnija osnova za klasifikaciju prostorne pokretljivosti, i to iz dva razloga. **Prvo**, ova dimenzija je važna, jer različita trajanja prostornih kretanja proizlaze iz različitih uzroka, a imaju i niz posljedica. **Drugo**, velika je mogućnost da je vremenska dimenzija povezana s općim društvenim uvjetima ili da ovisi o sasvim specifičnim okolnostima (UN, 1984; 51).

Štoviše, smatramo da su trajanje i učestalost prostornog kretanja važniji od kriterija »teritorijalnog dometa« (surogat za udaljenost). Teritorijalni domet ima sekundarno značenje u klasifikaciji koja se ovdje predlaže jer istovremeno može biti odraz različitih nivoa društveno-ekonomske razvijenosti (uključujući i razvoj prostornog razmještaja stanovništva) neke regije, odnosno zemlje, te uzrokovati različite vrste organizacije prostora. Naime, između sela i grada na istu udaljenost mogu se odvijati definitivna i redovita kretanja. Dok definitivni oblik može imati kao posljedicu depopulaciju i deagrarizaciju sela, redovita kretanja stanovništva sa sela na rad u grad može utjecati na promjenu načina korištenja poljoprivredne površine (npr. s autarhične polikulturne na specijaliziraniju tržišnu monokulturu) i/ili na postepnu urbanizaciju sela.

Važan razlog radi kojeg se opredjeljujemo za vremenski kriterij je što su trajanje i učestalost usko povezani s namjerama pojedinaca ili domaćinstava pri odlučivanju o izboru oblika prostorne pokretljivosti. Naravno, takve namjere mogu se mijenjati u toku odvijanja procesa prostornog kretanja.

Shema tipologije prostorne pokretljivosti u Jugoslaviji i intenziteta pojave različitih tipova sadržana je na tabeli 1. Prema toj shemi teritorijalna mobilnost se dijeli na dvije šire kategorije: migracija i cirkulacija. Kao što je već rečeno, migracije su sve promjene stalnog stanovanja (prebivališta). Podkategorije migracije su konačna i privremena migracija. Konačna migracija podrazumijeva definitivno preseljenje, to jest kada stanovnik nekoga mjesta preseli svoje domaćinstvo (samačko ili porodično) u drugo mjesto, ili stvara novo domaćinstvo (samačko ili porodično) u mjesto u koje se doselio s **namjerom** da tamo definitivno ostane (doživotno preseljenje). Privremena migracija implicira promjenu mjesta stalnog stanovanja s **namjerom** migra-

Tabela 1
Tipovi suvremene prostorne pokretljivosti stanovništva Jugoslavije prema kriterijima trajanja i učestalosti te teritorijalnom dometu kretanja

Trajanje i učestalost kretanja	Teritorijalni domet									
	Lokalna			Međuopćinska			Međurepubličko-pokrajinska			Međunarodna
	Kraći domet	Duži domet	Kraći domet	Duži domet	Kraći domet	Duži domet	Kraći domet	Duži domet	Kraći domet	Duži domet
MIGRACIJA										
	Konačna	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Kratkotrajna	1	1	2	2	1	1	1	1	1
	Ponovna Povratna	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Dugotrajna	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Privremena	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Ponovna Povratna	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Dnevna	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Tjedna	1	1	2	2	2	2	2	2	2
	Povremena	1	1	1	2	2	2	2	2	2
	Jednokratna	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Višekratna	1	1	1	1	1	1	1	1	1
CIRKULACIJA										
	Sezonska	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Jednokratna	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Višekratna	1	1	1	1	1	1	1	1	1

1 — kretanja slabijeg intenziteta
2 — kretanja jačeg intenziteta

nata da se zadrži neko određeno vrijeme u mjestu u koje se preselio sam i/ili sa svojim domaćinstvom. Ova se kategorija migracije dijeli na kratkotrajnu, koja traje nekoliko mjeseci ili godina, i dugotrajnu koja traje cijeli radni vijek. Svaka od ovih podkategorija može se još podijeliti na povratnu migraciju, to jest na onu privremenu migraciju u kojoj se migrant, nakon što je stanovao određeno vrijeme u mjestu doseljenja, vraća u mjesto prethodnog stalnog stanovanja ili u mjesto rođenja, i na ponovnu migraciju u kojoj migrant nakon nekog vremena odlazi iz mjesta u koje se prethodno doselio u neko drugo mjesto (npr. veće urbano mjesto radi boljeg zaposlenja, u mjesto povoljnije klime nakon odlaska u mirovinu, itd. . .).

Cirkulacija je svaki odlazak stanovnika iz mjesta stalnog stanovanja u drugo mjesto, te njegov povratak. Odsutnost iz mjesta stalnog stanovanja može trajati od nekoliko sati i dana do nekoliko mjeseci i godina. Postoje tri glavne podkategorije cirkulacije: redovita, slučajna i sezonska. Redovita cirkulacija podrazumijeva regularna kretanja između mjesta stalnog stanovanja i drugog mjesta (radi posla, školovanja, itd. . .), a učestalost vraćanja u mjesto stalnog stanovanja može biti dnevna, tjedna, ili rjeđa, to jest, povremena.

Druga podkategorija, slučajna cirkulacija, uključuje svaki neredovit odlazak iz mjesta stalnog stanovanja u neko drugo mjesto (npr. radi liječenja, odsluženja vojnog roka, školovanja, službe u nekom predstavništvu, rad na gradilištu u inozemstvu, itd. . .) i povratak nakon nekog određenog vremena. Odsutnost može biti jednokratna ili višekratna, što znači da se stanovnik može vraćati u svoje mjesto više puta tijekom odsutnosti, a povratak ne treba biti redovit.

Sezonska cirkulacija se odvija samo u toku određenih godišnjih doba. Povezana je s porastom potražnje za radnom snagom za obavljanje sezonskih poslova kao što su građevinski radovi, poslovi u hotelijerstvu i ugostiteljstvu, te u poljoprivredi. Ova vrsta cirkulacije obuhvaća jednokratne ili višekratne (redovite ili neredovite) povratke u mjesto stalnog stanovanja, ovisno o udaljenosti do područja rada, o vrsti poslova koje netko obavlja te o promjeni područja rada u toku sezone.

Kao što je već spomenuto, drugi glavni ali sekundarni kriterij predložene tipologije jest teritorijalni domet prostorne pokretljivosti. Opređijelili smo se za klasičnu podjelu u četirj glavne kategorije: lokalna, međuopćinska, međurepubličko-pokrajinska i međunarodna prostorna pokretljivost. Svaki od ovih tipova ima i dva podtipa: kraći domet, to jest kad se migracija odnosno cirkulacija odvija između susjednih administrativno-političkih jedinica (od mjesta do država) i duži domet kad se odvija između prostornih jedinica (od mjesta do država) koje ne graniče. Ovdje je važno napomenuti da je kriterij teritorijalni domet surogat za udaljenost između dva mjesta. Izgleda da dodajući dimenziju teritorijalnog susjedstva ili kontinuiteta, taj kriterij postaje nešto precizniji jer, na primjer, preseljenja ili cirkulacija između općina koje ne graniče unutar jedne republike mogu imati snažnije posljedice od migracije između dvije susjedne republike, budući da prva može implicirati veću promjenu u načinu rada i života od drugog kretanja.

3. Tipizacija redovite cirkulacije radne snage

Posljednjih deset godina sve se više pažnje posvećuje proučavanju cirkulacije stanovništva. To je vezano za sve veći broj terenskih istraživanja koja registriraju važnost takvih prostornih kretanja, koja je inače teško utvrditi popisnim ili drugim statističkim metodama (Hugo, 1983; Nelson, 1976; Rempal i Lobdell, 1977; Chapman i Prothero, 1983; Mežnarić, 1986; Oliveira-Roca, 1987).

Ovdje predlažemo tipizaciju jednog od oblika cirkulacije. Riječ je o redovitoj cirkulaciji i to onoj koja obuhvaća odlaženje i povratak stanovnika između mjesta stalnog stanovanja i mjesta zaposlenja. Taj tip cirkulacije najčešće i prevladava u istraživanju redovite cirkulacije, jer se odvojenost funkcije rada i stanovanja jasno odražava na organizaciju prostora, a sama je odraz društveno-ekonomskih prilika u nekoj regiji ili zemlji.

Redovitu cirkulaciju ovdje nazivamo **komutiranje**, a sudionike u tom procesu **komutanti**.⁵

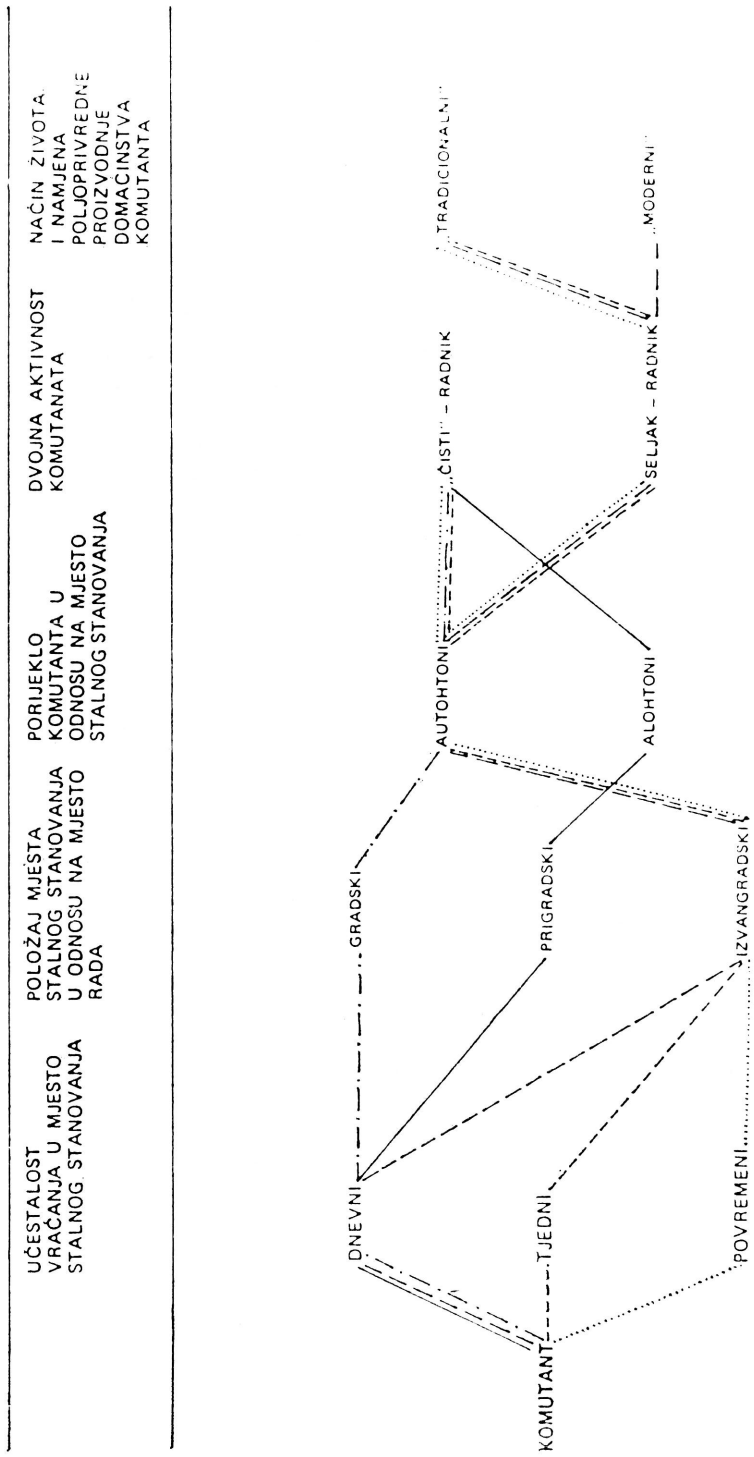
Učestalost i razni oblici komutiranja u uskoj su korelaciji sa stupnjem socio-ekonomske i kulturne razvijenosti. Zbog toga ponekad definicija i tipizacija ove pojave ne odgovara potpuno raznim kontekstima. U stvari, i ne postoji univerzalna definicija i tipizacija ovog procesa. Tipizacija komutiranja radne snage u Jugoslaviji, koju ovdje predlažemo, zasnovana je na teorijskim i empirijskim spoznajama. Njezina shema je prikazana na slici 1.

Važniji od kriterija učestalosti vraćanja kući i teritorijalnog dometa u razlikovanju redovitih komutanata su kriteriji geografskog položaja njihova domaćinstva u odnosu na mjesto rada i porijekla komutanta u odnosu na mjesto stalnog stanovanja te bavljenje (ili ne) dvojnomo aktivnošću. Prema tome se mogu razlikovati **dva osnovna tipa** redovitih komutanata: **prigradski (dnevni) i izvangradski komutanti**. Prigradski dnevni komutant živi u predgrađu većeg urbanog centra ili u metropolitanskoj regiji (u manje urbanim ili urbaniziranim naseljima). Njihov je život orijentiran na grad. Većinom su **alohtoni** komutanti jer su se preselili iz centralnog u prigradsko naselje, ili su se doselili u to područje iz drugih krajeva u regiji odnosno zemlji. Mahom je njihovo mjesto rada u centralnom naselju. Razlozi zbog kojih su se odlučili za dnevno komutiranje povezani su s visokim troškovima stanovanja u centralnom naselju, razvijenošću prometne mreže i mreže centralnih naselja, te s nižim cijenama zemljišta u okolici grada. Većinom je riječ o kvalificiranim radnicima, službenicima i stručnjacima. Drugom tipu pripadaju izvangradski dnevni, tjedni i povremeni komutanti, koji su međusobno slični po svojem društveno-ekonomskom položaju. Njihovo mjesto stalnog boravka je izvan prigradskog područja centralnog naselja, a u mnogim slučajevima čak izvan regije u kojoj se nalazi mjesto rada. Tom tipu većinom pri-

⁵ Pojmove komutiranja i komutant ovdje uvodimo kao »strane riječi« koje se koriste kada ne postoje potpuno odgovarajuće riječi na hrvatskom ili srpskom. Komutiranje i komutant su izvedenice iz lat. *commutare*, što znači promijeniti, zamijeniti (Klaić, 1980., 718). Na engleskom jeziku su od istog latinskog korijena nastale riječi »to commute« i *commuter* koje se odnose na »redovito putovanje iz jednog mjesta u drugo i natrag« (Webster New Collegiate Dictionary, 1873 : 228). Taj pojam dobio je ovo značenje kad su takva kretanja postala sve intenzivnija i važnija u Velikoj Britaniji i Sjevernoj Americi. Takva kretanja se ne mogu nazvati »migracijom« (dnevnom, tjednom ili povremenom) jer se ne radi o preseljenju, seljenju, to jest, promjeni mjesta stanovanja.

SLIKA 1.

GLAVNI TIPOVI I PODTIPOVI KOMUTANATA U JUGOSLAVIJI

padaju **autohtoni** komutanti, budući da su živjeli u sadašnjem mjestu stalnog stanovanja (uglavnom u seoskim naseljima) prije nego što su se opredijelili za komutiranje. Opredjeljenje za ovu vrstu komutiranja treba smatrati rješavanjem problema prostorne neravnoteže između distribucije radne snage i radnih mjesta. Intenzitet izvangradskog komutiranja je povezan s izraženošću odvojenosti funkcije rada i stanovanja, što je odraz prostorne koncentracije radnih mjesta i geografske disperzije mjesta stanovanja. Ti komutanti su većinom nekvalificirani ili polukvalificirani, a njihovi osobni dohoci su niži, a što je jedan od glavnih razloga da se ne preseljavaju u mjesto rada jer čak mali poljoprivredni posjed osigurava dodatni izvor prihoda domaćinstvu, koji je značajan u opskrbi domaćinstava prehrambenim proizvodima. Drugi razlozi njihova zadržavanja na posjedu jesu i visoki troškovi stanovanja u većim gradovima, a prisutna je i privrženost zemlji. Možemo ih nazvati »**tradicionalnim seljacima—radnicima**« komutantima. Nasuprot tome postoji i »**moderni seljak—radnik**«, najčešće izvangradski dnevni komutant s malim poljoprivrednim posjedom, specijaliziranim za intenzivnu proizvodnju (uglavnom monokulturu) za bliže urbano tržište. Većina ovih seljaka—radnika mlađa je i ima bolju kvalifikacijsku strukturu od »tradicionalnih« seljaka—radnika.

Izvangradski autohtoni komutant može biti također »čisti« radnik, što znači da njegovo domaćinstvo nema dodatnog prihoda od poljoprivrede. Većinom se radi o komutantima koji stalno stanuju u manje razvijenim područjima gdje postoji višak poljoprivrednog stanovništva koje nema zemlje jer je došlo do usitnjavanja zemljoposjeda i gdje ima malih mogućnosti zapošljavanja, osobito za nekvalificiranu radnu snagu sa sela. Takva je radna naga potrebna u većim gradovima gdje se autohtono stanovništvo ne želi baviti poslovima s takvom kvalifikacijom.

Ovim osnovnim tipovima komutanata može se dodati i sekundarni tip koji je sve češće: **autohtoni gradski dnevni komutant**. Radi se o komutantu koji stalno stanuje u centralnom naselju metropolitanskog područja i dnevno putuje na posao u prigradsko ili izvangradsko područje. Ovdje se radi o premještanju mjesta rada dislociranjem industrijskih pogona iz centralnog naselja a zadržavanju mjesta stalnog stanovanja u gradu. Drugo, radi se o neravnoteži između ponude stručnjaka s visokim obrazovanjem i radnih mjesta u samom gradu, te, dakle, o dnevnom komutiranju k mjestu rada izvan gradskog područja. To je osobito slučaj s prosvjetnim i pravosudnim radnicima.

Ovdje predloženu tipizaciju komutiranja radne snage u Jugoslaviji treba dalje empirijski i teorijski nadograđivati. Popisi stanovništva, osobito Popis iz 1981., pružaju kvantitativnih podataka o komutiranju radne snage. Međutim, potrebno je provoditi i redovita terenska istraživanja na širim područjima kao dopuna Popisa i/ili u sredini međupopisnih razdoblja, jer su to gotovo jedini izvori podataka o komutiranju kvalitativne prirode. Takvi podaci su neophodni za dublju spoznaju ovog važnog, sve rasprostranjenijeg oblika prostorne pokretljivosti stanovništva.

LITERATURA

- BALAN, Browning, H. L.; Jelin E. 1973. **Men in a Developing Society: Geographic and Social Mobility** in Monterey, Mexico, Austin, University of Texas Press.
- BENARJEE, B. 1918. Rural-Urban Migration and Family Ties: An Analysis of Family Considerations in Migration Behaviour in India, **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, Vol. 43, no. 4, str. 321—355.
- BEAMAN, J.; D'Arcy, C. 1980. A Typology of Internal Migration, **Canadian Studies in Population**, no. 7, str. 9—20.
- BOUE, E. J. 1972. Internal Migration — chapter 21 in **The Study of Population — An Inventory and Appraisal**, Chicago, The University of Chicago Press, 864 str., Hauser, P. M.; Duncan, O.D. (eds.)
- CAVALLI-SFORZA, H. 1963. The Distributions of Migration Distances: Models and Applications to Genetics in **Human Displacements: Measurements, Methodological Aspects**, Sutter, J. (ed.), Monaco, Centre International d'Etude des Problemes Humaines, str. 139—158.
- CHAPMAN, M. T. 1970. **Population Movement in a Tribal Society: The Case of Derideri and Pichadila, British Solomon Inlands**, Unpublished Ph. D. dissertation, Seattle, University of Washington.
- CHAMPAN, M.; Prothero, R. M. 1983. Themes in Circulation in the Third World, **International Migration Review**, vol. XVII, br. 4, str. 597—632.
- CONAWAY, M. E. 1977. Circular Migration: A Summary and Bibliography, **Exchange Bibliography** no. 1250, Monticelli, Illinois, Council of Planning Librarians.
- DA VANZO, J.; Morrison, P. A. 1981. Return and Other Consequences of Migration in the United States **Demography**, vol. 18, no. 1, str. 85—101.
- FRIGANOVIC, 1978. **Demografija — stanovništvo svijeta**, Zagreb, Skolska knjiga, 262 str.
- GAWRYSZEWSKI, A. 1978. The Relationship between Different Types of Migration in Poland, **Canadian Studies in Population**, vol. 5, str. 153—165.
- GEORGE, P. 1959. Questions de Géographie de la Population, Institut National d'études démographiques, **Travaux et Documents**, cahier no. 34, 229 str. (Quatrième partie: Les Déplacements Géographiques: str. 196—223).
- GOLDSTEIN, S. 1958. **Patterns of Mobility, 1919—1950**, Philadelphia, University of Pensilvania Press.
- GOLDSTEIN, 1979. Research Priorities and Data Needs for Establishing and Evaluating Population Redistribution Policies, **UN/UNFPA Workshop on Population Distribution Policies in Development Planning**, Bangkok, 61 str. (sapirografirano).
- HUGO, 1983. Circular Migration in Indonesia, **Population and Development Review**, vol. 8, no. 1, str. 59—83.
- KANT, E. 1962. Classification and Problems of Migration in **Readings in Cultural Geography**, Wagner, P. L.; Mikesel, W. M. (eds.), Chicago, The University of Chicago Press, str. 342—354.
- LATTES, A. 1984. Territorial Mobility and Redistribution of the Population: Recent Developments in **Population Distribution, Migration and Development — International Conference on Population, 1984, Proceedings of the Expert Group on Population Distribution, Migration and Development**, Hammamet, Tunisia, 21—25 March 1983, UN, New York, str. 74—106 (505 str.)
- LEE, E. S. 1966. A Theory of Migration, **Demography**, br. 3, str. 47—57.
- LYNN SMITH, T. 1948. **Population Analysis**, New York, McGraw Hill.
- MEZARNIC, S. 1986. »Bosanci« — kuda idu Slovenci nedeljom, Ljubljana.
- Migracije stanovništva Jugoslavije (grupa autora) 1971.** Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu, 390 str.
- NELSON, J. M. 1976. Sojourners versus New Urbanites Causes and Consequences of Temporary versus Permanent Cityward Migration in Developing Countries, **Economic Development and Cultural Change**, vol. 24, br. 4, str. 721—757.
- OLIVEIRA-ROCA, 1987. Cirkulacija radne snage: prilog tipologiji prostorne pokretljivosti na primjeru Zagreba, **Studije i izvještaji**, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 376 + prilozi.
- PETERSON, W. 1958. A. General Typology of Migration, **American Sociological Review**, vol. 23, str. 256—266.
- REMPPEL, N. Lobdell, R. A. 1977. **The Rural Impact of Rural-Urban Migration in Low Income Economies.** Draft Manuscript (WEP paper), ch. 6: A Typology of Rural Decision-Making, str. 114—170.
- ROSEMAN, C. C. 1971. Migration as a Spatial and Temporal Process, **Annals of the Associations of American Geographers**, vol. 61, str. 589—598.
- SHAW, R. P. 1975. **Migration Theory and Fact — A Review and Bibliography of Current Literature**, Bibliography Series no. 5, Philadelphia, Regional Science Research Instituta, 203 str.
- SHRYOCK, H. S.; Siegel, J. S. et all. 1973. The Methods and Materials of Demography, vol. 2, U. S. Department of Commerce, str. 371—888.
- UNITED NATIONS, 1984. Population Distribution, Migration and Development — International Conference on Population 1984, **Proceedings of the Expert Group on Population Distribution, Migration and Development**, Hammnet, Tunisia, 21—25 march 1983, New York, 505 str.
- WERTHEIMER-BALÉTIĆ, A. 1982. **Demografija-stanovništvo i ekonomski razvijatak**, Zagreb, Informator, 462 str.
- ZELINSKY, 1978. The Impasse in Migration Theory: A Sketch Map for Potential Escapes«. Paper presented at Bellagio **Seminar on New Conceptual Approaches to Migration in the Context of Urbanization**, Liege: IUSSE Committee on Urbanization and Population Redistribution.

SUPPLEMENT TO THE DEFINITION AND TIPOLOGY OF SPATIAL MOBILITY OF THE POPULATION OF YUGOSLAVIA

MARINA OLIVEIRA-ROCA

The Institute for social research of the University of Zagreb

The author suggests definition and typing of spatial mobility of Yugoslav population on the basis of theoretical and empirical notions. Migration is defined as **narrower** and spatial mobility as a **wider** term of mechanical mobility of the population. The concept of migration implies **all the changes of the place of permanent residence**. Spatial mobility implies **all kinds of teritorial mobility** performed in certain space or time, as well as continual, regular and temporary mobility.

The duration and frequency of spatial mobility is the main criterion of suggested typology while teritorial range is considered as secondary.

Final and temporary migration are migrational subcategories.

Besides migration there is circulation, which is the second type of spatial mobility of the population. Circulation implies every departure and return of the inhabitant between the place of residence and some other place. Three main subcategories of circulation are: regular, accidental and seasonal.

Special concern is given to the typology of regular circulation named **commuting** and its participants named **commuters**. Besides duration and frequency criteria and teritorial range of spatial mobility there are others even more important for the typology of commuting. They are: the location of the place of residence in relation to the place of work, commuter's origin with regard to the place of residence, commuter's dual activity and finally the way of living and the assignment of agricultural production of commuter's household.

(prevela Vera Arbanas)